УДК 379.85

Нарбеков Б. Н.
Нарбеков Бакыт Наркулович – э.и.к., доц.м.а., С. Нааматов атындагы НМУ

НАРЫН ОБЛУСУНУН АЙЫЛДЫК ТУРИЗМГЕ ТИЙИШТҮҮ ТАРМАКТАРДЫН ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ ОТНОСЯЩИЕСЯ К СЕЛЬСКОМУ ТУРИЗМУ НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ

RELATED TO RURAL TOURISM OF NARYN REGION DEVELOPMENT TRENDS OF INDUSTRIES

Аннотация. *Бул макалада айыл чарбасы, эмгек рыногу, транспорт индустриясы, инвестиция тартуу, энергетика жана башка айыл туризминин өнүгүшүнө таасир этүүчү экономиканын ар кандай секторлорунун маалыматтары чагылдырылган.*

Аннотация. *В данной статье отражены данные разных отраслей экономики как, сельское хозяйство, рынок труда, транспортная отрасль, привлечение инвестиций, энергетика и другие, которые оказывают влияние на развитие сельского туризма.*

Abstract. *This article reflects data from various sectors of the economy such as agriculture, the labor market, the transport industry, attracting investment, energy and others that influence the development of rural tourism.*

Ключевые слова: *сельский туризм, сельское хозяйство, транспортная отрасль, потребительский рынок, внешняя торговля, инвестиции, местный бюджет.*

Негизги сөздөр: *айыл туризми, айыл чарбасы, транспорт өнөр жайы, керектөө рыногу, тышкы соода, инвестиция, жергиликтүү бюджет.*

Key words: *rural tourism, agriculture, transport industry, consumer market, foreign trade, investment, local budget.*

Туризм рыногунун өнүгүшүнө айыл чарба, транспорт, инвестиция тартуу, эмгек рыногу, курулуш жана башкалар сыяктуу ар кандай тармактардын өнүгүшү чоң таасирин тийгизет. Жыл сайын туризм экономиканын көбүрөөк тармактарын камтыйт, бул анын маанилүүлүгүн жана өзгөчөлүгүн аныктайт [3].

Биз Нарын облусу үчүн туризмдин артыкчылыктуу түрлөрүнүн бири катары айылдык туризмди аныктадык, анткени, Нарын облусунда 5 район, бир облустук маанидеги шаар – Нарын шаары жана 63 айыл аймагы жана 135 айылдык калктуу конуш кирет.

Нарын облусу Кыргызстандын борбордук бөлүгүндө жайгашкан, Ички Тянь-Шань тоолорунун өрөөндөрүн жана капталдарын ээлейт жана өлкөнүн эң чоң облусу болуп саналат, анын жалпы аянты 45,2 миң чарчы метрди түзөт. Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагынын 23% түзөт. Район Кытай, Чүй, Жалал-Абад, Ысык-Көл облустары менен чектешет. Нарын облусунда 5000ден ашык дарыялар жана булактар бар, Нарын дарыясы Кыргыз Республикасынын негизги суу артериясы болуп саналат, анын мааниси чоң, узундугу 807 км, бийиктигинин айырмасы 1715 м, бул анын чоң потенциалын шарттайт, ал эми ГЭСтерди куруу үчүн перспективдүү жана кызыктуу. Гидроэнергетикалык запастары боюнча Нарын дарыясы КМШ өлкөлөрүнүн эң алдыңкы он дарыясынын катарына кирет. Нарын дарыясы жана анын куймалары гана жылына 36 миллиард 474 миллион доллар киреше алып келет. Ага 600дөй кичи жана чоң дарыялар куят. Облуста бийик тоолуу көлдөр көп, алардын эң чоңу Соң-Көл жана Чатыр-Көл.

2021-жылдын башына карата облустун калкынын саны 294,3 миңден ашык адамды же республиканын калкынын 4,4%ын түздү, анын ичинен 85,9% айылдыктар жана 14,1%ы шаардыктар. Облус 5 район, 63 айыл өкмөт жана 1 шаардан турат, облустун борбору Нарын шаары [1].

Экономиканын агроөнөр жай тармагы аймактын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда, калкты иш менен камсыз кылууда жана экспорттук потенциалды өнүктүрүүдө негизги тармак болуп саналат жана туризмди, анын ичинде айылдык туризмди өнүктүрүүдө маанилүү ролду ойнойт.

Айыл чарбасы Нарын облусунун экономикасынын негизги тармагы болуп, бардык региондук дүң продукциянын үчтөн биринен көбүн камсыз кылат. Республиканын айыл чарба дүң продукциясы-

нын 6,6%ын Нарын облусу берет. Нарын облусунда мал чарбасы өзүнүн тарыхый багытын (кой чарбасы, бодо мал жана жылкы чарбасы) сактап, айыл чарбасынын 2/3 бөлүгүн ээлейт. Жаратылыш-климаттык ыңгайлуу шарттар, кеп сандаган жайыттар районду уяң жун жана козу этин өндүрүүгө адистештирүүгө мүмкүндүк берди. Экономиканын агроөнөр жай тармагы аймактын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда, калкты иш менен камсыз кылууда, жана экспорттук потенциалды өнүктүрүүдө негизги тармак болуп саналат, анын ичинде айылдык туризмди өнүктүрүүдө маанилүү ролду ойнойт.

Айыл чарбасы Нарын облусунун экономикасынын негизги тармагы болуп, бардык региондук дүң продукциянын үчтөн биринен көбүн камсыз кылат. Республиканын айыл чарба дүң продукциясынын 6,6%ын Нарын облусу берет [4].

Нарын облусунда мал чарбасы өзүнүн тарыхый багытын (кой чарбасы, бодо мал жана жылкы чарбасы) сактап, айыл чарбасынын 2/3 бөлүгүн ээлейт. Жаратылыш-климаттык ыңгайлуу шарттар, кеп сандаган жайыттар районду уяң жун жана козу этин өндүрүүгө адистештирүүгө мүмкүндүк берди.

2021-жылы жалпы регионалдык продуктунун номиналдык көлөмү 17172,7 млн. сом болгон. Айыл чарбасы, аңчылык жана токой чарбасынын үлүшу ИДП - 29,9 пайызды түзгөн, пайдалуу кендерди казуу - 2,4, иштетүү өндүрүшу - 1,9, электр энергия, газ, буу жана кондицияланган аба менен камсыздоо (жабдуу) - 2,6, курулуш - 3,9, дүң жана чекене соода, автоунааларды жана мотоциклдерди оңдоо - 14,4, жана билим берьъ боюнча - 17,4 пайызды ИДП түзгөн.

2021-жылы өнөр жай ишканалары тарабынан 3293654,7 миң сом өлчөмүндө продукция өндүрүлдү, физикалык көлөмдүн индекси 2020-ж. карата 103,5 пайызды түздү.

2021-жылы облус боюнча орточо айлык эмгек акы 17940,5 сом өлчөмүндө болуп, 2020-жылга карата 0,7 пайызга азайган, 2019-жылга карата 12,5 пайызга көбөйгөн.

2020-жылга салыштырмалуу 2021-жылы жүк ташуулардын көлөмү 5,0 пайызга өскөн жана 2020-жылга салыштырганда, жүргүнчүлөрдү ташуу, 1067,3 мин адамга көбөйгөн.

Негизги айыл чарба азыктарын көбөйүшү малдардын жана үй канаттуулардын негизги түрлөрүнун санын көбөйүшү менен жетишилди.

2021-жылы жергиликтүү бюджет 11595,3 мин сом өлчөмүндө дефицит менен аткарылган [1].

Айыл-чарба. 2021 - жылы Нарын облусунда 57653,4 тонна эт (тирүүлөй салмакта), бул 2017 - жылга салыштырмалуу 9,2 пайызга көп, 136338,0 тонна сүт, 7884 миң даана жумуртка, 2305 тонна жүн өндурүлгөн. Жогоруда көрсөтүлгөндөй бардык категориядагы чарбаларда жылдан жылга ири мүйүздүү малдын башы жогорулап 2021- жылдын аягына карата 199772 баш болуп   2017-жылдагыдан 36029 башка көбөйгөн. Жылкылардын башы 2021-жылдын аягына 137847 баш болуп, салыштырмалуу 22,1 пайызга, кой жана эчки 1116872 баш же болбосо 7,7 пайызга көбөйгон. Үй канаттуулардын саны 210801 баш болуп, 84,6 пайызын дыйкан чарбалардагы канаттуулар түздү.

2022-жылдын 1-январына карата облус боюнча айдоо аянттары 121,0 миң гектарды түздү. Негизги бөлүгү же 84,0 пайызы жеке менчик жактарга таандык. Мындан тышкары 15,0 пайызы айыл аймактарынын айыл чарба жерлеринин кайра бөлүштүрүү фондунда, анын негизги бөлүгүн дыйкан (фермер) чарбалары пайдаланышат. Облус боюнча 2021-жылы 50547,7 тонна (кайра иштетилгенден кийинки салмакта) дан эгиндери, анын ичинен 11788 тонна буудай, 94576,3 тонна картошка 5598,5 тонна жашылчалар өндүрүлгөн.

Ошондой эле, 2017-2021-жж. ичинде Нарын облусунда ИММдын башы – 18,03%га, кой-эчкинин башы – 7,2%га, жылкынын башы – 18,1%га, үй канаттуусунун башы – 5,7%га көбөйдү.

Бирок, асыл тукумдантуу ишин жүргүзүү проблема бойдон калууда, бул малдын тукум курамынын начарлоосуна таасир кылууда, ошондой эле кийинки жылдарда зооветеринариялык иштерди начар жүргүзүү байкалууда, бул болсо малдын өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөөсүнө таасирин тийгизүүдө [1; 2].

Айыл чарбасы жана айыл чарба продукциясын кайра иштетүү жакырчылыкты кыскартуу маселесин чечүүдө эбегейсиз зор потенциалга ээ, ошондуктан аймактын экономикасын өнүктүрүүнүн негизги артыкчылыктуу багыттары болуп саналат.

Райондо малдын санынын көбөйүшү менен айыл аймактарда ветеринардык пункттарды уюштурууга да жыл сайын өзгөчө көңүл бурулууда. Ошентип, 2019-жылга салыштырмалуу 2021-жылы алардын саны 10 ветеринардык клиникага көбөйүп, 45ке жеткен.

Келечекте Нарын облусуна 5 млрд 201,0 млн сомго 9 ирригациялык объектилерди куруу жана реабилитациялоо пландалууда.

Керектөөчүлүк базар. 2021-жылы керектөө рыногунда соода физикалык көлөмүнүн өсүшү менен мүнөздөлөт. Базарларда сатууну кеңейтүүнүн эсебинен товар жүгүртүүнүн өсүш темптеринин көбөйүшу жетиштүү, алардын үлүшү 2021-жылы чекене товар жүгүртүүнүн жалпы көлөмүнүн 63,4 пайызын түзгөн. Рыноктордогу соода калктын суроо-талабы кыйла чоң, анткени бул жерде ар түрдүү

ассортимент жана баалар дүкөндөрдөн төмөн.

2021-жылы жалпы чекене соода жүгүртүүсү, анын ичинен коомдук тамак-аш 10214,5 млн.сом көлөмүнө калыптанды, 2020-жылдын тиешелүү мезгилине салыштырма баада 10,4 пайызга көп.

Соода жүгүртүүнүн жалпы көлөмү автоунааларды, турмуш-тиричилик буюмдарын жана жеке керектелүүчү нерселерди ондоонун 2021-жылы 10140,4 млн. сомду түздү. Физикалык көлөмдүн индекси 105,9 пайызды түздү.

2021-жылда калкка рыноктук кызмат көрсөтүүнүн суммасы 2020-жылга салыштырмалуу 2846,7 млн. сомду түздү же 18,4 пайызга көбөйгөн. Рыноктук кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмү калктын адам башына эсептегенде бир адамга 809,1 сомду түздү [1; 2].

Унаа ишмердүүлүгү жана байланыш. Автомобиль транспорту менен коммерциялык ташууларды ишке ашырышкан ишкерлер (жеке адамдар) тарабынан ташылган жүктөр 2021-жылы 1322,6 миң тонна жүк ташылып же 2020-ж. салыштырганда 105,0 пайызды түздү. 2021-жылы автомобиль транспорту менен жук ташуу көлөмүнүн өсүүсү жеке ишкерлер тарабынан аткарылып 2020-жылга салыштырмалуу 5,0 пайызга, ал эми 2017-2018-жж. салыштырганда 13,9 жана 11,8 пайызга өстү.

Транспорттун бардык түрү менен жүргүнчүлөрдү ташуу 2021-жылы 9234,4 миң адам ташылып, 2020-ж. караганда 13,1 пайыз көп болуп, ал эми 2017-ж. салыштырмалуу 26,0 пайызга өстү.

Акыркы жылдары транспорттун бардык түрү менен жүргүнчүлөрдү ташуунун жүгүртүү көлөмүнүн өсүүсү байкалууда. 2021-жылы транспорттун бардык түрү менен жүргүнчүлөрдү ташуунун жүгүртүүсүнүн көлөмү 287,9 млн. жүргүнчү-километрге же 12,0 пайызга өскөн. Акыркы жылдары жүргүнчүлөрдү ташуунун жүгүртүүсүнүн жалпы көлөмүнүн өсүүсу автобустар жана таксилерге туура келген. 2021-жылы унаанын бардык түрлөрүнүн жүргүнчү жүгүртүү көлөмү 287,7 миң жүргүнчү-километрге же 12 %га көбөйдү [4].

Товарлардын тышкы соодасы. 2021 жылы тышкы соода жүгүртүү 16,5 млн. долларды, 2020-ж. – 7,1 млн. АКШ долларды түздү.

Экспорт. 2021-ж. экспорттук жөнөтүлөр 0,6 млн. доллар, ал эми 2020-ж.- 2,5 млн АКШ долларды түздү. Нарын облусунун негизги өнөктөштөрү болуп Вьетнам, Казакстан, Тажикистан, Германия, Швейцария, Япония болуп саналат.

Импорт. 2021 жылы импорт кирешелердин көлөмү 15,9 млн.долларды, 2020-ж. – 4,6 АКШ млн. долларды түздү. Кароого алынып жаткан мезгил ичинде импорттук түшүүлөрдүн көлөмү алыскы чет өлкөлөрдөн 93,8 пайыз жана КМШ өлкөлөрүнөн 6,2 пайызды түздү. КМШ өлкөлөрүнөн алынып келинген буюмдар Россиядан жана Украинадан, ал эми алыскы чет өлкөлөрдөн – Испаниядан, Туркиядан, Кытайдан, Япониядан, Австриядан, Франциядан, Кореядан, Германиядан келген [4].

Эмгек базары. Экономикада иштеген калктын саны 2021-жылы 95,6 миң адам, же 2020-жылга салыштырмалуу 5,7 пайызга көбөйгөндүгү байкалды. Иштегендердин эң көп саны мамлекеттик эмес сектордо, дыйкан жана фермер чарбаларына туура келди, анда иштегендердин саны 2021-жылы 41,8 миң адамды түздү.

Облус боюнча расмий катталган жумушсуздардын саны 2021-жылдын аягында 2781 адам болуп, 2020-жылга салыштырмалуу 2,5 пайызга азайды. 2021-жылы облус боюнча орточо айлык эмгек акы 17940,5 сом өлчөмүндө болуп, 2020-жылга карата 0,7 пайызга азайган.

2021жылдын аягында облус боюнча ишкана жана мекемелердин кызматкерлерине эмгек акы төлөө боюнча карыз 23091,8 миң сомду түзүп, 2020-жылдын аягына карата 46,1 пайызга көбөйгөн. Карыздардын көпчүлүгүн өнөр жай тармагынын кызмакерлерине – 20855,7 миң сом, курулуш тармагынын кызмакерлерине -1172,0 миң сом карыздар түздү [1; 2].

Жергиликтүү бюджет. 2021-жылы облустун жергиликтүү бюджети 54901,7 мин сомго профицит менен аткарылды. 2021-жылы облустун жергиликтүү бюджетинин кирешеси 960 млн. 601,2 миң сом көлөмүндө аткарылды. Салык түшүүлөрдүн үлүшүнө бардык кирешенин 39,7 пайызы тура келди. Алынган расмий трансферттердин көлөмү 381 млн. 332,2 миң сомду түздү. Жалпы кирешедеги анын салыштырма өлчөмү 47,9 пайыз болду.

Облустун жергиликтүү бюджетинин чыгымдары 2021-жылы 972 млн. 196,5 миң сомду түздү, бул өткөн жылдын тийиштүү мезгилине салыштырмалуу 17,2 пайызга көп.

2021-жылы республикалык бюджетин кирешеси 539 млн. 903,3 миң сом көлөмүндө аткарылып, 2020-жылга караганда 23,4 пайызга көбөйгөн. Салык түшүүлөрдүн үлүшүнө бардык кирешенин 58,6 пайызы туура келди.

Операциялык чыгымдардын ичинен 1 млрд. 176 млн. 555,7 миң сому (21,6 пайызы) мамлекеттик кызматтар, коргоо, коомдук тартип жана коопсуздукту каржылоого багытталды [1; 2].

Инвестициялар. Облустун инвестициялык ишмердиги көп жагынан чет өлкөлүк жана ички инвестициялардын агымынан көз каранды. Негизги капиталга инвестициялардын кыйла үлүшү

республикалык бюджетке, калктын каражаттары, чет өлкөлүк кредиттер жана гуманитардык жардамга туура келет. Бирок, алардын түзүмү ар жыл сайын өзгөрүп турат.

2021-жылы негизги капиталга инвестициялардын көлөмү 3 млрд. 678,8 млн. сомду түздү. Негизги капиталга инвестициялардын жалпы көлөмүнүн республикалык бюджет, өзгөчө кырдаалдарды кошкондо, 486,8 млн. сомду же 13,2 пайызды түздү. Чет өлкөлүк кредиттер, чет өлкөлүк түз инвестициялар жана гуманитардык жардамдардын инвестициялары 2021-жылы 2 млрд. 018,5 млн. сомду же 54,9 пайызды түздү. Ошондой эле калктын каражаты 843,2 млн. сомду же 22,9 пайызды түзсө, жергиликтүү бюджет 50,1 млн. сомду же 1,4 пайызды түздү.

Чет өлкөлүк түз инвестициялардын үлүшү дагы бир кылка эмес өсүүдө. 2017-жылы 185,9 долларды түзсө, 2018-жылы 4096,8 доллар, 2019-жылы 146,1 доллар, ал эми 2020-2021- жылдары чет өлкөлүк түз инвестиция болгон эмес.

2017-2021-жылдары жалпы аянты 190,6 миң чарчы метр турак үйлөр пайдаланууга берилген.

Акыркы беш жыл аралыгында колдонууга 3220 окуучулук орундуу жалпы билим берүүчү мектеп киргизилген. Анын ичинен 2017-жылы 770, 2018-жылы 450, 2019-жылы 750, 2020-жылы 500, ал эми 2021-жылы 750 окуучулук орун киргизилген [1; 2].

Нарын областынын энергетика өнөр жайы. Облуста өнөр жай жана курулуш начар өнүккөн, өндүрүштүк жана социалдык инфраструктуранын, кайра иштетүү өнөр жайынын, социалдык чөйрөнүн өнүгүү деңгээли төмөн. Нарын облусунун өнөр жайы негизинен энергетика, көмүр, тамак-аш, ун чыгаруучу ишканалардан турат, ошондой эле негизинен жергиликтүү сырьену кайра иштетүүгө негизделген.

Облустагы эң ири өнөр жай ишканасы Ат-Башы ГЭСи болуп саналат - анын электр энергиясын иштеп чыгуусу 130 млн кВт/саат. кВт саатка жакын, Нарын облусунда жайгашкан.

Калктын экономикалык жана экологиялык жыргалчылыгы, областтын да, жалпысынан республиканын да, бул ресурстарды сарамжалдуу пайдаланууга жана алардын талаптагыдай сапатын сактоого жараша болот. Республиканын гидроэнергетикалык ресурстарынын 1/3 бөлүгүн Нарын облусунун суулары түзөт. Бир гана Нарын суусу жана анын куймалары жыл сайын 36 миллион 477 миллион киловатт-саат электр энергиясын иштеп чыга алат. Нарын областы отун-энергетикалык ресурстарга ээ. Нарын дарыясы негизги энергетикалык артерия болуп саналат. Гидроэнергетикалык запастары боюнча ири куймалары менен КМШ өлкөлөрүнүн эң алдыңкы он дарыясынын катарына кирет, анын гидроэнергетикалык кубаттуулугу дээрлик Волгадан кем эмес. Бул ГЭСтерди куруу үчүн келечектүү жана жагымдуу болгон анын чоң потенциалдык энергиясын пайда кылат.

Чакан дарыялардын жана дренаждардын гидроэнергетикалык ресурстарынын потенциалы орточо узак мөөнөттүү чыгымы секундасына 3 кубдан 50 куб метрге чейин. аймак жылына болжол менен 5-8 млрд кВт/саат. Ири гидроэнергетикалык ресурстар Нарын дарыясынын алабында топтолгон, анын жылдык орточо агымы 10-14 миллиард кубометрди түзөт. Азыркы учурда электр энергетикасы областтык дүң продукциянын 2,2%ке жакынын же облустун өнөр жай продукциясынын 52-54%ын түзөт. Облустагы жалгыз Ат-Башы ГЭСинде жылына 160 млн кВт саатка чейин электр энергиясы өндүрүлөт [4].

Адабияттар:

1. Кыргызстандын туризми [Текст]: стат. сб. – Б.: Нацстатком Кырг. Респ., 2021. – 81 с.

2. Мамстатистиканын Нарын облустук башкармалыгынын 2018-2022 жылдары үчүн маалыматтары.

3. «Нарын облусунда туристтик кластердин калыптанышы жана өнүгүшү», МА.Бекбоеванын жетекчилиги менен жамааттын аткаруусунда иштеп чыккан монография, Нарын, 2019. – 122 б.

4. Нарын облусун 2022-2026-жылдарга өнүктүрүү программасы. Нарын, 2022. - 48 б.